

EL-HAYDE BAĞLAMINDA HALKU'L-KUR'AN TARTIŞMALARI

Muharrem AKOĞLU
Dr., Erciyes Üniversitesi
akoglu@erciyes.edu.tr

Tarih içerisinde derin izler bırakan kriz dönemleri vardır. Bu dönemlerden biri de, arka planında Halku'l-Kur'an tartışmalarının yer aldığı Mihne Dönemidir. Bu makale, Mihne Dönemi öncesi Halku'l-Kur'an tartışmalarının tipik bir örneğini, Kinanî'ye nispet edilen ve elimizdeki en eski kaynak olma özelliğine sahip, el-Hayde bağlamında, tarafların argümanlarıyla ortaya koymaya çalışmaktadır.

1. GİRİŞ

İnsanlık tarihi boyunca kâinatın yaratıcısı, insanoğlu ile iletişimini kelâm vasıtasıyla gerçekleştirdi. Bu bağlamda gönderdiği ilahi kitaplar, O'nun ilahi hitabının insanlara ulaşan yönünü oluşturdu. Zaman içerisinde bu ilahi hitaba muhatap olan insanoğlu, doğasında taşıdığı merak ve öğrenme güdüsü sayesinde ilahi hitabın mahiyet ve boyutlarını araştırma, irdeleme ve anlama çabası içerisine girdi. Bu çabanın neticesi olarak da ilahi hitabın taşıyıcısı konumundaki ilahi kitapların ezeliği veya yaratılmış olup-olmadığı meselesi gündeme geldi. Nitekim Yahudi toplumu içerisinde Tevratın yaratılmışlığı meselesi tartışıldığı gibi, Hristiyan ilahiyatçılar da benzer tartışmaları kendi kültürleri içerisinde gerçekleştirdiler. İslam kültür atmosferi de tarih içerisinde benzer tartışmalardan kendini soyutlayamadı.

Başlangıç itibarıyla halku'l-Kur'an (Kur'an'ın mahlûk olup-olmadığı) meselesinin Müslüman toplumda nasıl ve ne şekilde varlık bulduğu hususunda pek çok teori dillendirilmektedir. Nitekim bu konuya kafa yoran âlimlerin bazıları bunu dış kaynaklarla irtibatlandırırken, bazıları da Müslüman toplumun kendi iç dinamiklerinin etkileri ile bağlantılamaktadırlar. İlerleyen sayfalarda belki kısmî olarak bu konuya temas etmek uygun düşebilir. Fakat burada dikkat çekilmesi gereken bir başka mesele, toplumlarda meydana gelen kelâmî tartışmaların, içinde geliştiği toplumsal yapının sosyo-kültürel dinamiklerinden bağımsız düşünülemez olduğu gerçeğidir. Halku'l-Kur'an meselesi de bu bağlamda değerlendirilmelidir. Konuya bu açıdan yaklaşıldığında meselenin, özellikle Arap-Mevali ilişkisinden kaynaklanan sorunların ortaya çıkardığı veya iki farklı kitlenin birbirleriyle hesaplaştığı bir alan

olma özelliği göze çarpmaktadır. Nitekim Müslüman toplumunda zaman zaman bu konu etrafında oldukça hararetle sayılabilecek tartışmaların yapıldığı, bir vakıdır. Hatta bu tartışmalar öylesine etkin oldu ki, siyaset gündemini belirleyerek Mihne Dönemi olarak bilinen bir sürece damgasını vurdu. Bu durum, müslümanların fikri yapılanmaları ve geçirdikleri zihinsel süreç açısından olduğu gibi, İslam Mezhepleri Tarihi içerisinde yaşanan mezhepleşme hareketleri ve bu mezheplerin kendi fikirsel gelişimleri açısından da yine halku'l-Kur'an meselesinin önemini ortaya koymaktadır.

Halku'l-Kur'an meselesi etrafında cereyan eden tartışmalarla ilgili elimize ulaşan en eski ve en temel eser şüphesiz Kinanî'ye nispet edilen *el-Hayde*'dir.¹ Bu eser tartışmaları canlı bir üslupla sunması açısından olduğu gibi, tartışmada taraf olan birine nispet edilmesi açısından da önemlidir. Bu itibarla elinizdeki çalışma, Kur'an hakkında yapılan tartışmaların zeminine dikkat çekmekle birlikte, adı geçen eser bağlamında halku'l-Kur'an tartışmasına katılan tarafların argümanlarını ortaya koymayı, bu şekilde de daha sonraki süreçte cereyan eden tartışmaların arka planına ışık tutmayı ve bir perspektif sunmayı amaçlamaktadır.

2. HALKU'L-KUR'AN TARTIŞMALARI

2.1. Halku'l-Kur'an Tartışmalarının Ortaya Çıkışı

İslamın ilk kaynağı ve temel kitabı Kur'an'dır. Kur'an, Alah'ın kelâmı olduğunu bizzat kendisi haber vermekte olup,² daha geniş bir kavram olan "*kelime*" tabiri de yine Kur'an'da bulunmaktadır.³ Fakat bu çalışmanın esas ilgi alanını oluşturan

- 1 Orijinal adı *el-Hayde ve'ntisari'l-Menhec es-Selefi* olan eser, Kinanî'nin ifadesiyle bizzat kendisi tarafından yazılmadı. Fakat onun anlatımları kaleme alınmak suretiyle, eser ortaya çıktı. Kinanî'nin bu açıklamasına rağmen eserin Kinanî'ye ait olup-olmadığı veya zikri geçen tartışmanın yapıldığı yapılmadığı gibi hususlarda müellifler arasında farklı görüşler ortaya konuldu. Cemil Saliba tarafından tahkik edilerek "*Kitabu'l-Hayde*" adıyla yayımlanan eserin bir makale ile tanıtımını yapan Dr. İmâd İsmail Halil en-Neimî bu konudaki görüşlere değinmektedir. Zehebî ve Subkî, Kinanî'nin Bağdad'da Bişr el-Merîsî ile tartışmış olmasını kabul ettiklerini, fakat kitabın Kinanî'ye isnad edilebilmesinin şüpheli olduğuna kanaat getirmektedirler. İbn Nedim, Hatib el-Bağdadî ve Ömer Rıza Kehhâle ise *el-Hayde* adlı eserin Kinanî'ye ait olduğuna işaret etmekte, ayrıca onun Mekke'den gelip Bağdad'da Halife Me'mun'un huzurunda Bişr el-Merîsî ile tartışmış olduğunu iddia etmektedirler. *el-Hayde* adlı eseri tahkik eden Dr. Cemil Saliba da bunlar gibi düşünmekte, hem Kinanî'nin Bişr'le olan tartışmasını hem de kitabın ona isnad edilmesinin doğru olacağını ifade etmektedir. Bkz., Abdülaziz b. Yahya b. Müslim el-Kinanî el-Mekkî, *el-Hayde ve'ntisari'l-Menhec es-selefi*, nşr., Muhammed Abdülhâdî, Cize trz., 14, 65; İbn Nedim, *el-Fihrist*, Beyrut 1988, 236; Ebu Bekir Ahmed b. Ali b. Sabit Hatib el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, Beyrut trz., X, 449; Ebu Abdullah Muhammed b. Ahmed b. Osman ez-Zehbî, *Mizanu'l-İ'tidal fî Nakdî'r-Rical*, Mısır h.1325, III, 353; Taceddin Ebi Nasr Abdulvehhab b. Ali b. Abdilkâfi es-Subkî, *Tabakatü's-Safiiyyeti'l-Kübra*, thk., Abdulfettah Muhammed, Mahmud Muhammed, Kahire 1964, II, 145; Ömer Rıza Kehhâle, *Mu'cemü'l-Müellifin*, Şam 1957, IV, 263; İmâd İsmail Halil en-Neimî, "*Dira-setü'n fî Kitabi'l-Haydeti li İmam Abdülaziz el-Kinanî*" el-Müerrihu'l-Arabî Dergisi, Bağdad 1988, Sayı. 36, s. 182; Cemil Saliba, *Kitabu'l-Hayde, Mukaddime*, Beyrut 1991, 23.
2. Bakara/75; 9. Tevbe/6; 48. Feth/15.
3. Al-i İmran/39, 45, 64; 6. Enam/115; 7. Araf/137; 9. Tevbe/40,74; 10. Yunus/19, 33, 96; Geniş Bilgi için Bkz., Muhammed Fuâd Abdülbâkî, *Li Mu'cemu'l-Müfhehes Li Elfâzi'l-Kur'an-ı Kerim*, İstanbul

"*halku'l-Kur'an*" lafzına gelince, bu lafız Kur'an'da yer almamaktadır. Dolayısıyla Kur'an, kendisi ile ilgili mahlûk olup-olmadığı yönünde her hangi bir yaklaşım tarzı ortaya koymamakta, âdetâ susmayı tercih etmektedir.

Kur'an'ın kendisi hakkındaki bu suskunluğuna rağmen Allah, kendisinin bir takım sıfat ve özelliklerini insanoğluna yine Kur'an vasıtasıyla haber verdi. Bu haber verme işi de "kelâm" aracılığıyla gerçekleşti. Dolayısıyla Allahın insanoğluyla ilişkisi kelâm ile oluştu. Allahın aşkınlığı, birliği, sıfatları ve insanlara yönelik buyrukları da yine sözcüklerle iletildi.⁴ Söz ve kelâmın, dolayısıyla "*kelânullah*"ın bu özelliğinin insanların ilgisini çekmesi, konu etrafındaki tartışmaların ilk aşamasını oluşturdu.

Kur'an'da konu ile ilgili açık ifadelerin bulunmaması, beliren zihinsel merak ve toplumsal ihtiyacın âdetâ önünü açtı. Bu ihtiyacın giderilmesi arzusu hadisler ve daha sonraki kültürden konuya cevaplar aranması sonucunu ortaya çıkardı.⁵ Bu bağlamda konu ile ilgili hadisler irdelendi. Fakat İslamın Kur'an'dan sonraki kaynakları arasında bulunan sahih hadislerde de yine *halku'l-Kur'an* konusunda herhangi bir tartışma veya izahata rastlanmadı.⁶ Takdir edilmelidir ki, Sahih hadislerde *halku'l-Kur'an* meselesi ile ilgili herhangi bir hüküm ve açıklamanın bulunmaması, peygamber ve sahabe devrinde bu konu ile ilgili herhangi bir tartışmanın meydana gelmediği şeklindeki kanaati ortaya çıkarmaktadır.⁷ Ancak dikkat çeken nokta, kelâm ilminin gelişmeye başlamasından itibaren isnat açısından sahih olmasa da⁸ Resulüllah'a nispet edilen "*Kur'an Allah kelâmıdır, mahlûk değildir*"⁹ şeklindeki rivayetlerin zuhur etmesidir.¹⁰

Elimizdeki mevcut eserler baz alınarak kronolojik bir araştırma yapıldığında halku'l-Kur'an meselesinin hicrî birinci asrın sonları ve ikinci asrın ilk yarısında ortaya çıkıp tartışılmaya başlandığı görülmektedir. Bu eserlere göre konu, ilk defa Emevi halifelerinden Mervan II. (127-132/744-749)'nin mürebbî ve annesinin kardeşi olarak tanınan Ca'd b. Dirhem (124/742) tarafından tartışma gündemine taşındı.¹¹ Gerçi Watt, bu irtibatlandırmayı Kur'an'ın yaratılmış olduğuna inananları

1990, 620.

4 Şamil Öçal, "*Kelamullahın Çift Doğası: Kelâm-ı Lafzî ve Kelâm-ı Nefsî*", İslamiyat Der., Ankara 1999, C.II, s.I, 62vd.

5 Bkz., Öçal, "*Kelamullahın Çift Doğası: Kelâm-ı Lafzî ve Kelâm-ı Nefsî*", İslamiyat Der., C.II, s.I, 62vd.

6 Bkz., Ebu Said Osman b. Said b. Halid ed-Dârimî, *Kitabu'r-Red ale'l-Cehmiyye*, Kuveyt 1995, 184vd.; Kâdî Abdulcebbar, *Fazlu'l-İ'tizal ve Tabakatu'l-Mu'tezile*, thk., Fuad Seyyid, Tunus 1974, 156.

7 Bkz., Ebu Bekir Muhammed b. Hüseyin b. Abdullah el-Acurrî eş-Şafiî, *Kitabu's-Şerîa*, Beyrut 1995, 68vd.; Ebu'l-Ferec Abdurrahman b. el-Cevzî, *Menâkibu'l-İmam Ahmed b. Hanbel*, Beyrut 1977, 351 vd.; Subkî, *Tabakatü's-Şafiyye*, II, 55.

8 Ebu Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali el-Beyhakî, *el-Esmâ ve's-Sıfat*, thk., İmadüddin Ahmed Haydar, Beyrut 1994, I, 373; İbn Cevzî, *Acâibu Ulûmi'l-Kur'an*, thk., Abdulfettah, Kahire 1968, 44vd.

9 Beyhakî, *el-Esmâ ve's-Sıfat*, I, 373; Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, 191; Kadî Ebu Ya'lâ Muhammed b. Hüseyin b. Muhammed, *Kitabu'l-Mu'temed fi usulî'd-Dîn*, Beyrut 1974, 86-87.

10 Acurrî, *Kitabu's-Şerîa*, 68vd.

11 Bkz., Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, 21, 203, 209; Ebu'l-Fidâ İbn Kesir, *el-Bidaye ve'n-Nihaye*, Beyrut 1966, IX, 235, 350; Hayreddin Zirikli, *el-A'lâm Kamusu Teracim*, Beyrut 1969, II, 114; Ahmed Emin,

kötü şöhretli biriyle bağlantılandırma çabası olarak değerlendirdiği için temelsiz bulmaktadır.¹² Fakat Ca'd hakkındaki irtibatlandırma Allah'ın sıfatlarını nefyetmenin bir sonucu olarak onun, Kur'an'ın mahlûk olduğu görüşünü savunduğu şeklindedir. Görüşlerinden etkilendiği için talebesi olarak vasıflandırılabilir olan Cehm b. Safvan (128/745-46)¹³ da bu görüşün devamlılık kazanmasına katkı sağladı.¹⁴

Watt'ın dikkat çektiği şüpheye rağmen Halku'l-Kur'an meselesinin müslüman toplumu içerisinde Ca'd b. Dirhem tarafından gündeme getirildiği bildirilse de, bu konuyu ilk defa insanların zihnine sunan kimdi? sorusu önem kazanmaktadır. Buna karşılık *halku'l-Kur'an* meselesinin ilk defa kim tarafından ortaya atıldığı hususunda da çeşitli rivayetler bulunmaktadır. *Halku'l-Kur'an*'ın itikadi bir mesele olarak neden ve nasıl tartışma gündemine geldiği veya neden böyle bir tartışmaya ihtiyaç duyulduğu, kimler tarafından ne maksatla gündeme getirildiği hususlarında da yine birbirinden farklı ve oldukça çeşitli rivayetler kaynaklarda yer almaktadır.¹⁵

Takdir edilecektir ki, bu rivayetlerin detaylarını ortaya koyma uğraşısı bizleri çalışmamızın boyutlarının dışına taşır. Fakat mevcut rivayetler nazar-ı itibare alındığında, bunları özet olarak dört kategoride ortaya koymak mümkündür. Birinci rivayet; İbn Kuteybe,¹⁶ Hatib el-Bağdadî, İbn Esir ve Râgıp el-İsfehânî'ye aittir. Bu kimseler, halku'l-Kur'an meselesinin daha çok Yahudi kaynaklı olduğuna dikkat çekerek, Tevrat hakkındaki Yahudi inancının İslam dünyasına taşınarak Kur'an hakkında da benzer tartışmaların yapılmasıyla konunun gündeme geldiğine işaret etmektedirler.¹⁷

Duha'l-İslam, Baskı. 10, Beyrut trz., III, 162; Mustafa Öz, "Ca'd b. Dirhem" DİA., İstanbul 1992, VI, 542-543.

12 Montgomery Watt, *İslam Düşüncesinin Teşekkül Devri*, çev., Ethem Ruhi Fiğlalı, Ankara 1981, 305; Osman Aydınlı, "Kur'an'ın Yarattığı Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri I", Dini Araştırmalar Der., Ankara 2001, c.III, sayı. IX, s. 49.

13 Bkz., Ebu'l-Muzaffer İsfarayîni, *et-Tebşir fi'd-Dîn*, thk., Kemal Yusuf, Beyrut trz., 107; Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, 21, 198, 203; Ebu'l-Feth Muhammed eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, thk., Fehmi Muhammed, Beyrut 1992, I, 73; Fahrüddin er-Râzî, *İtikadâtü'l-Fırakî'l-Müslimîn ve'l-Müşrikîn*, thk., Ali Sami Neşşar, Beyrut 1982, 68; Şerafeddin Gölcük "Cehm b. Safvan", DİA., İstanbul 1993, VII, 233-234.

14 Dârimî, *er-Red ale'l-Cehmiyye*, 259, 337; Ahmed Emin, *Fecru'l-İslam*, Kahire 1965, 286-287; Muhammed Ebu Zehra, *İbn Hanbel Hayâtuhu ve Asruhu*, Mısır 1947, 43; Walter M. Patton, Ahmad İbn Hanbal and *Mihna*, Leiden 1897, 47.

15 Bkz: A.S. Tritton, *İslam Kelamı*, çev., Mehmet Dağ, Ankara 1983, 59; Yusuf Şevki Yavuz, "Halku'l-Kur'an", DİA., İstanbul 1997, XV, 371; Aydınlı, "Kur'an'ın Yarattığı Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri I", Dini Araştırmalar Der., c.III, sayı. IX, s. 49.

16 14 İbn Kuteybe "el-İhtilaf fi'l-Lafz" adlı eserinde bu meseleyi ilk defa Cehm b. Safvan ile Ebu Hanife'nin tartıştığını belirtirken (Ebu Muhammed Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineveri, *el-İhtilaf fi'l-Lafz*, Mısır h. 1349, 56) Uyûnu'l-Ahbar adlı eserinde de bu konuyu ilk defa gündeme getirenin Beyân b. Sem'an veya Muğire b. Saîd el-İclî olduğunu ifade etmektedir. Bkz., Abdullah b. Müslim b. Kuteybe ed-Dineveri, *Uyunu'l-Ahbar*, Mısır trz., II, 148.

17 Bkz., Hatib el-Bağdadî, *Tarihu Bağdad*, VII, 56vd.; Ebu'l-Kasım el-Hüseyn b. Muhammed Ragıp el-İsfehani, *İtikadât*, thk., Şimran el-Aclî, Beyrut 1988, 170-172; Ebu Hasan Ali b. Muhammed Abdulkerim İbn Esir, *el-Kâmil fi't-Tarih*, Beyrut 1968, VII, 75; Râgıp el-İsfehânî'ye göre; Kûfe'de Beyân b. Sem'an tarafından "Kur'an mahlûk mudur, değil midir?" sorusunun tartışmaya açıldığı ve

İkinci rivayet, genel olarak Sünnî, Mu'tezilî ve Şîî âlimler tarafından benimsenen bir görüştür ki, bu görüşe göre; halku'l-Kur'an meselesi Hristiyan ilâhiyatçılar arasındaki tartışmalar neticesinde, onlardan etkilenilerek Müslüman dünyasında tartışılır hâle geldi.¹⁸

Üçüncü rivayete göre de; halku'l-Kur'an fikrinin ortaya çıkmasında Grek kültürünün ve filozofların etkisi oldu.¹⁹ Bu tartışma, Heraklitos ve Anaxagoras'ın felsefelerinde önemli bir yer tutan "Logos"²⁰ kelimesine dayanmaktadır. Logos'un Arapçaya "kelâm" olarak tercüme edilmesiyle, müslümanlar arasında ilâhi kelâmın ezeliği ve buna bağlı olarak halku'l-Kur'an meselesi tartışılır oldu.²¹

Dördüncü rivayete göre de halku'l-Kur'an meselesi, Allahın sıfatlarıyla bağlantılı olarak sıfatların ezeli ve hâdis kabul edilişiyle ilgili tartışmalar sonucunda ortaya çıktı. Dolayısıyla bu rivayete göre, halku'l-Kur'an meselesinin ortaya çıkmasında yabancı fikirlerin herhangi bir tesirinden söz etmek mümkün değildir. Nitekim bu mesele İslam toplumundaki fikrî düşüncenin gelişimiyle kelâmî problemlerin tartışılmaya başlanması sonucunda gündemdeki yerini aldı. Ali Sami Neşşar, İrfan Abdülhamid ve batılı düşünür Wensink bu görüşe sahip olanların başlıcalarındandır.²²

Mevcut rivayetler baz alındığında, yaklaşık olarak hicrî birinci asrın sonları ile ikinci asrın başlarında ortaya çıktığı yönünde görüşler bulunan halku'l-Kur'an meselesi, karşıt düşüncedeki âlimler tarafından sakıncalı bulunmuş olsa gerek ki, Harun Reşid dönemine kadar geçen süreçte düşünce tarihini etkilemedi veya çok fazla tartışma gündemine taşınmadı.²³

Ebu Hanife'nin de bu soruya cevap vermesi ile konunun gündeme geldiği bildirilmektedir. Bkz., Râgıp el-İsfehânî, *İ'tikâdât*, thk., Şimran el-Aclî, Beyrut 1988, 170-172, Nahide Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, Ankara 2002, 104.

- 18 Muhammed b. İsmail Buhârî, *Halku Ef'ali İbâd*, Beyrut 1984, 22; Ebu Osman Amr b. Bahr el-Câhız, *Resâilu'l-Câhız*, thk., Abdusselam Muhammed Harun, Mısır 1979, III, 347; Kadı Abdulcabbar; *Tabakâtü'l-Mu'tezile*, 157; Ahmed b. Yahya İbnü'l-Murtaza, *Kitabu Tabakati'l-Mu'tezile*, thk., S.D. Wilzer, Beyrut 1960, 124; Ahmed Şevki İbrahim el-Umerraci, *el-Mu'teziletü fi Bağdad ve Eserihim fi'l-Hayati'l-Fikriyyeti ve's-Siyasî, Kahire 2000*, 59; De Lacy O'leary, *İslam Düşüncesi ve Tarihteki Yeri*, çev., Hüseyin Yurdaydın-Yaşar Kutluay, Ankara 1971, 58-59; Fehmi Ced'an, *el-Mihne*, Ürdün 1989, 21-22; Triton, *İslam Kelâmı*, 59; Aydınlı, "Kur'an'ın Yarattığı" Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi seyriindeki Yeri I", Dini Araştırmalar Der., c.III, sayı. IX, s. 57.

- 19 Şehrîstânî, *el-Milel*, I, 40.

- 20 Bkz., G.B.Kerferd, *The Encyclopedia of Philosophy*, "Logos"mad., London 1967, V, 83-84; W.R.Inge, *Encyclopedia of Religion and Ethics*"Logos", Edinburg 1980, VIII,133-138; Macit Gökberk, *Felsefe Tarihi*, İstanbul 1985, 26, 37, 136, 155; Hançerlioğlu, *Felsefe Sözlüğü*, 236; S. Hayri Bolay, *Felsefî Doktrinler ve Terimler Sözlüğü*, Ankara 1997, 274-275; Alfred Weber, *Felsefe Tarihi*, çev., H.Vehbi Eralp, İstanbul 1998, 23, 32-34, 93-94.

- 21 Bkz., Takiyyüddin Ahmed b. Ali el-Makrizî, *el-Mevâiz ve'l-İ'tibar bi Zikri'l-Hitat ve'l-A'sar*, Kahire trz., II, 357; M.Ramazan Abdullah, *el-Bâkılânî ve Ârâ'ühü'l-Kelâmîyye*, Bağdad 1986, 525-526.

- 22 Neşşar, *Neş'etü'l-Fikri'l-Felsefî fi'l-İslam*, Mısır 1981, I, 407vd.; İrfan Abdülhamid, *Dirâsât fi'l-Fırak ve'l-Akaidi'l-İslamiyye*, Bağdad 1967, 218; A.J. Wensink, *The Muslim Creed*, Cambridge 1932, 70.

- 23 İmam-ı Azam ve Cafer-i Sadık tarafından bu konularda görüşler ileri sürülmüştür. Bkz., Ced'an, *el-Mihne*, 20-21; Patton, *Mihna*, 47; Watt, *Teşekkül Devri*, 307.

Halku'l-Kur'an meselesinin Harun Reşid döneminde tartışma gündemine geldiği, fakat halifenin ilmî tartışmalara zemin hazırlamasına rağmen kelâm konularının tartışılmasına ve dolayısıyla halku'l-Kur'an konusundaki tartışmalara sıcak bakmadığı bilinmektedir.²⁴ Onun, konu ile ilgili tavır ve tepkisini Bişr el-Merisî hakkında sarfettiği sözlerde görmekteyiz. Nitekim Harun Reşid döneminde halku'l-Kur'an konusunun gündeme taşınmasında kilit isimlerden birisi şüphesiz Bişr b. Gıyas el-Merisî (217-218/832-833)'dir. Mevali tabana oldukça yakın olan Mürcie'nin²⁵ önemli kelimcileri arasında yer alan, Cehm b. Safvan'ın talebelerinden ve Yahudi kökenli bir aileden olan Bişr'in belki bireysel bazda olan halku'l-Kur'an konusundaki düşünceleri Halife Harun Reşid'in kulağına gidince: "*Bişr'in, Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia eden sözleri kulağıma geldi. Allah'a yemin ederim ki, eğer onu ele geçirirsem, şimdiye kadar hiç kimseyi öldürmediğim biçimde onu öldüreceğim*"²⁶ demesi dikkat çekicidir. Halifenin bu sert ve katı ifadesi onun aynı zamanda konuya bakış açısındaki kararlılığının bir ifadesi olarak da düşünülebilir. Halifenin bu sözlerini duyan Bişr, Harun'un ve halefi Emin'in hilafeti boyunca yaklaşık 20 yıl kadar bir süre gizlenmek durumunda kaldı, ortalıkta görünmedi.²⁷ Emin de bu konuda Harun Reşid'in politikasını sürdürdü ve halku'l-Kur'an görüşüne farklı bir yaklaşım sergilemedi. Belki Emin'in hilafet süresinin kısa olması ve bu dönemde daha çok Me'mun'la aralarındaki hilafet meselesiyle ilgilenmek durumunda bulunuşu da buna fırsat vermedi. Fakat bu konular gündeme geldiği zamanlarda da Harun Reşid'in tavrından farklı bir tavır ortaya koymadığı gibi, bu görüşleri gündeme getirmeye çalışan kimseleri de azarladı.²⁸ Bu yüzden Emin döneminde de konu ile ilgili herhangi bir gelişme kaydedilmedi.²⁹

Emin'den sonra hilafet makamına geçen kardeşi Me'mun döneminde ise, halku'l-Kur'an tartışmaları açısından oldukça önemli gelişmeler meydana geldi. Bu gelişmenin detaylarına girmek bizi çalışmamızın dışına taşır. Fakat şu bilinmektedir ki; Me'mun, toplumsal birlik ve beraberlik adına oluşturduğu ilim meclislerine, kendisinin de iktidara ulaşmasında önemli katkıları olan mevaliyi dâhil etti. Bu meclislerde halku'l-Kur'an'ın kendisine nispet edildiği önemli isimlerden ve halku'l-Kur'an konusunu tâ başından beri savunma konusu yapan, âdeta bu konu ile bütünleşen Bişr b. Gıyas el-Merisî de yer aldı. Bişr, hilafet merkezinde sahip olduğu bu yeni pozisyonu itibarıyla hem danışma kurulunu ve hem de halifeyi etki alanına alabi-

24 Bkz., İbn Murtaza, *Kitabu'l-Münye*, thk., T. W. Arnold, Leipzig 1902, 26; Emin, *Duha'l-İslam*, III, 84-85.

25 Sönmez Kutlu, *Türklerin İslamlaşma Sürecinde Mürcie ve Tesirleri*, Ankara 2000, 89, 181.

26 İbn Cevzî, *Menâkıb*, 308; İbn Kesir, *el-Bidaye*, X, 281; Patton, *Mihna*, 48; Emin, *Duha'l-İslam*, III, 162; A. Saim Kılavuz, "*Bişr b. Gıyas*", DİA., İstanbul 1992, VI, 220-221; Aydınlı, "*Kur'an'ın Yarattığı Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri I*", Dini Araştırmalar Der., c.III, sayı. IX, s. 53.

27 Hatib el-Bağdadî, *Tarih*, VII, 62vd.; İbnu'l-Cevzî, *Menâkıb*, 308; Patton, *Mihna*, 48; Watt, *Teşekkül Devri*, 181.

28 İbn Cevzî, *Menâkıb*, 308-309.

29 Celeleddin Suyutî, *Tarihu'l-Hulefâ*, thk., Muhammed Muhyiddin Abdulhamid, Beyrut 1989, 341vd.

lecek bir durumda gözükmetedir. Bu durum onun daha önceden yaşadığı sıkıntıların âdeta rövanşını alma imkânını da ona sunacaktır. Bu şekilde hem kişisel bazda geçmişte yaşadıklarına meydan okuyacak, hem de Arapların mevali karşısındaki üstünlük yaklaşımlarına karşı halku'l-Kur'an tartışmaları zemininde mücadele verebilecektir. Neticede Bişr'in etkisi ile halku'l-Kur'an meselesi ilim meclislerinde yer alarak gündem oluşturmaya başladı.³⁰ Halku'l-Kur'an meselesinin ilim meclislerinde yer almasının akabinden konunun meclislerle sınırlı kalmadığını, halka yansıtıldığını, bunun neticesinde de bir takım tepki seslerinin ortaya çıkmaya başladığını görmekteyiz. Bu tepkiler bağlamında, elimizdeki kaynakların bizlere bildirdiklerine göre ön plana çıkan ve dikkat çeken en önemli isim şüphesiz Abdulaziz el-Kinânî el-Mekkî (240/854)'dir. Kinanî, aslen Mekkeli olup, Şafîî ulemasından ve İmam Şafîînin talebeleri arasında adı geçen biridir. Muhtemelen 208/824'te³¹ Bişr b. Gıyas el-Merisî ve diğer arkadaşlarının halku'l-Kur'an konusundaki yaklaşım ve çabalarını işitince canı pahasına bütün azim ve gayretini toparlayarak Mekke'den kalkıp Bağdat'a geldi. Orada halku'l-Kur'an tartışmalarına bizzat katıldı ve halifenin huzurunda açık muhalefetini ortaya koydu.³² Onun bu muhalefeti halku'l-Kur'an tartışmaları etrafında oluşan argümanların görülebilmesi açısından olduğu gibi, halku'l-Kur'an örneğiyle akîdelerin siyasallaşma serüvenlerinin nasıllığı açısından da önemli görülmektedir.

2.2. el-Hayde'de Halku'l-Kur'an Tartışmaları

el-Hayde, halife Me'mun'un huzurunda ve hakemliğinde³³ Kinanî ve Bişr el-Merisî'nin halku'l-Kur'an konusundaki tartışmalarını detaylarıyla bize aktarmakla birlikte, daha önce de ifade edildiği gibi, bizzat Kinanî'ye nispet edilen bir eserdir. Bu eser halku'l-Kur'an konusunda yapılan tartışmanın canlı bir örneğini sunması ve bahsi geçen tartışmalarla ilgili ilk kaynak olması itibariyle oldukça önemli addedilmektedir. Fakat eser çok sistematik bir tarzda ele alınmadığı gibi, konuları da başlıklara göre tasnif edilmemiştir.³⁴ Bununla birlikte gerçekleşen tartışmanın hikâye tarzında bir anlatımla ortaya konulduğu dikkat çekmektedir.

el-Hayde'nin anlatımıyla, tartışma sürecinin başında Halife Me'mun, ilk olarak Kinanî'den tartışmaya başlamasını talep etti. Konuya ve tartışmaya hazırlıklı olduğu

30 Bkz., Bozkurt, *Mu'tezile'nin Altın çağı*, 100.

31 Watt, *Teşekkül Devri*, 349. Not: Kinanî'nin 212/827 yılında Bağdat'a geldiği şeklinde de görüşler bulunmaktadır. Fakat *el-Hayde*'nin anlatımı göz önünde bulundurulduğunda, Kinanî'nin argümanlarına karşılık Me'mun'un destekleyici tavrı ve 212/827 yılında Me'mun'un halku'l-Kur'an görüşünü resmen kabul ettiğini ilan etmesi, birlikte değerlendirildiğinde, Kinanî'nin Bağdat'a gelişi için verilen 212/827 tarihinin bir takım şüpheleri içinde barındırdığı ortaya çıkmaktadır. Bkz., Mehmet Erdoğan, "*Kinanî, Abdülaziz b. Yahya*," DİA., Ankara 2002, XXVI, s.32.

32 Kinanî, *el-Hayde*, 6-7.

33 Kinanî, *el-Hayde*, 14.

34 Elinizdeki makalenin yayımlanma aşamasında, bahsi geçen eserin, Kelâmullah tartışmaları konusunda verilen bilgilerle birlikte tercümesinin dilimize kazandırıldığını öğrenmiş bulunmaktayız. Bu tercümede mütercim tarafından konularına göre tasnif yapılmak suretiyle başlıklar oluşturulduğunu da görmekteyiz. Bkz., Muammer Esen, *Kelâmullah Tartışmaları ve el-Hayde*, Ankara 2005.

görülen Kinanî, tartışma mevzuuna geçmek yerine, daha sağlıklı neticelere kavuşabilmek için tartışma usûlü hakkında bir takım kriterlerin belirlenmesi talebinde bulundu. Neticede, üzerinde tartışılan konuda ihtilaf halinde başvurulacak ilk kaynak Kur'an, ikinci kaynak ise, Hz. Peygamber'in sünneti olarak belirlendi. Kinanî'ye göre, tartışmanın sağlıklı yürüyebilmesi, doğru ve yanlışın tam olarak belirlenebilmesi için Kur'an ve Sünnet haricinde, tefsir ve teville başvurulmamalıdır. Çünkü Allah, Resulüne tevili değil, tilaveti emretmiştir.³⁵

Usûl konusunda Me'mun'un da onayının alınmasının akabinden tartışmaya geçildi. Tartışmanın, üzerinde cereyan ettiği üç temel nokta dikkat çekmektedir. Bunlardan ilki, "şey" kavramıdır. Kinanî, muhalifi olan Bişr'e, halku'l-Kur'an konusundaki iddiasına ait delilinin ne olduğunu sorarak tartışmayı başlatmak istedi.³⁶ Fakat Bişr, bu soruya doğrudan cevap vermek yerine kaçamak bir tarzda, Kur'an'ın "şey" olup-olmadığı hususundaki başka bir soruyla karşılık verdi ve böylece tartışma "şey" kavramı üzerinde başladı. Bu şekilde de aslında kurnazca tartışmanın kontrolünü ele geçirmeye ve üstünlük elde etmeye yönelik bir yaklaşımın içine girdi. Bişr'in, yönelttiği bu maksatlı soru karşısında muhtemel cevapların neticelerini de Kinanî'ye verdiğini görmekteyiz. Buna göre; Kinanî eğer, "Kur'an şey"dir derse, ifade edildiği gibi, açık nassa ve eşyadan olan her şeyin mahlûk olduğu prensibine göre, Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrini işin başında kabul etmiş olacaktır.³⁷ Aksi takdirde Allah'ın yarattığına dair hüccetinin "şey" olmadığını iddia edeceği için küfre düşecektir.

Kinanî'nin sorusu karşısında Bişr'in, hem soruya soru ile cevap vermesi, hem kendi sorusuna verilebilecek muhtelif cevaplarla Kinanî'nin cevabını beklemeksizin kendi cevaplarıyla Kinanî'yi sınırlamaya çalışması, Me'mun'un da desteğini alan Kinanî'nin, Bişr'e tepki göstermesine neden oldu.³⁸ Hâlbuki Kinanîye göre; Allah, kelâmını, kendi nefesine icrâ ettiği yere icrâ etmiştir. Şüphesiz O'nun kelâmı zâtından ve sıfatlarındandır. Allah, kelâmını "şey" diye isimlendirmedeği gibi, "şey"i de isimlerinden bir isim yapmamıştır. Fakat kendi nefesine delil getirip onun bir "şey" olduğunu ve o "şey"in, varlığını ispat, yokluğunu nefy, zındıkların ve diğer milletlerden Allah'ın bilgisini ve rubûbiyyetini inkârda zındıkları geçenlerin sözlerini tekzip etmek için "şey"lerin en büyüğü bağlamında; "*Sor: Şâhid olarak hangi şey daha büyüktür*" de ki: "*Allah benimle sizin aranızda şâhiddir ...*"³⁹ buyurmuştur. Bu ayetle Allah, kendisinin diğer şeyler gibi bir şey olduğuna delil göstermiştir. Cehm b. Safvân ve Bişr el-Merisî ile onların görüşlerini söyleyenlerin, Allah'ın sıfat ve isimleri konusunda ilhâda düşeceklerini ve O'nu yaratıkları ile karıştıracaklarını; O'nu ve kelâmını

35 Kinanî, *el-Hayde*, 17.

36 Kinanî, *el-Hayde*, 17.

37 Bkz. Ömer Pakiş, *Mu'tezile ve Yorum*, Van 2005, 166.

38 Kinanî, *el-Hayde*, 18.

39 6. Enam/19.

yaratılmışlara dâhil edeceklerini, ezeli ilmiyle bildiği için bu konuda Allah, özel bir haber nâzil buyurmuştur: " *O'nun benzeri hiçbir şey yoktur. O gereğince işiten ve bilendir.*"⁴⁰ Kitabı konusunda ilhâda gidip iftira eden ve O'nu yaratıkları ile karıştırıp onlara benzetenleri yalanlayarak yukarıda zikredilen ayetle Allah; kendini, kelâmını ve sıfatlarını, yaratılmış şeylerin dışında tutmuş ve " *En güzel isimler Allah'ındır. O halde Ona en güzel isimlerle dua edin ve O'nun isimleri hakkında eğriliğe sapanları bırakın; onlar yaptıklarının cezasını çekeceklerdir.*"⁴¹ buyurmuştur. Daha sonra Allah, kitabında kendi isimlerini zikretmiş; onları "şey" diye isimlendirmemiş ve "şey"i, isimlerinden bir isim yapmamıştır. Nitekim Hz. Peygamber: " *Allah'ın doksan dokuz ismi vardır. Kim onları sayarsa cennete gider*" buyurmuş, sonra da o isimleri bir bir saymıştır. Oysa onun saydığı isimler arasında "şey" diye bir isim bulunmamaktadır.⁴² Yine Allah, Cehm b. Safvân, Bişr el-Merisî ve onların düşüncelerini paylaşanların Allah'ın kelâmı hususunda ilhâda gideceklerini ve onu, mahlûkâta benzeteceklerini ezeli ilmiyle bildiği için kelâmını Nur, Hidâyet, Şifâ, Rahmet, Hakk, Kur'an ve Furkan olarak isimlendirmiştir.⁴³

Kinanî'nin yaptığı bu izahatı Bişr, Kinanî tarafından Kur'an'ın başka şeyler gibi bir şey olmasa da sonuçta şey olduğunun kabulü şeklinde değerlendirmektedir. Kendisi ise Kur'an'ı diğer şeyler gibi bir şey olarak görmektedir. Ona göre Kur'an şey olarak kabul edilince, " *Allah her şeyin yaratıcısıdır*"⁴⁴ ayeti gereğince, Kur'an da yaratılmış ve mahlûktur. Bişr'in bu yaklaşımına itiraz eden Kinanî'ye göre ise; " *Biz bir şeyin olmasını istediğimiz zaman, söyleyeceğimiz söz, sadece ona 'ol' dememizdir. Derhal oluverir*"⁴⁵ "... *Bir şeyin olmasına karar verdimi ona sadece 'ol' der; o da hemen oluverir*"⁴⁶ Allah, bu ve benzeri pek çok ayeti kerimede kelâmının diğer şeyler gibi bir şey olmadığına; kelâmın şeylerin gayrısı olup, şeylerin dışında ve şeyleri oluşturan bir şey olduğuna delil getirmektedir. Sonra Allah, özel bir haber indirip orada, bütün şeyleri kendisinin yarattığını ifade her şeyi yaratmasına dâhil ettiğini bildirmiş, ancak kelâmını ve emrini yaratılmışlar cümlesinden çıkarmıştır.⁴⁷ Ayrıca, Kur'an, muhakkak Allah'ın kelâmıdır. O gerçekte tek bir şeyin ismidir ve o tek bir şey de, Allah'ın onunla eşyayı yarattığı kelâmıdır. Bu kelâm, eşyadan başka ve eşyanın dışında olup, eşyaya benzemektedir.⁴⁸

Tartışmanın seyrinin bu noktadan itibaren "şey" kavramından, *Allah'ın ilmi* meselesine yöneldiğini görmekteyiz. Böylelikle tartışmada dikkat çeken ikinci temel

40 42. Şura/11.

41 7. A'raf/180.

42 Kinanî, *el-Hayde*, 19-20; Esen, *Kelâmullah Tartışmaları*, 57.

43 Kinanî, *el-Hayde*, 20; Esen, *Kelâmullah Tartışmaları*, 58.

44 13. Ra'd/16.

45 36. Yasin/82.

46 2. Bakara/117.

47 7. A'raf/54; 54. Kamer/50; 30. Rûm/3; 6. En'am/73; 15. Hicr/85; 46. Ahkaf/1-3; 44. Duhân/38-39; 30. Rûm/8.

48 Kinanî, *el-Hayde*, 25; Esen, *Kelâmullah Tartışmaları*, 64.

nokta olarak *Allah'ın ilmi* meselesi karşımıza çıkmaktadır. Bu konu çerçevesinde Kinanî'nin, muhatabına Allah'ın ilminin mahlûk olup-olmadığı sorusunu yönelttiğini görüyoruz. Bu soruya karşılık Bısr, sorudaki zorluğu gördüğü için olsa gerek, *Allah'ın cahil olmadığı* şeklinde bir ifade ile cevap vermeyi tercih ediyor.⁴⁹ Kinanî'ye göre, sorulan sorunun cevabı, sorulan kişinin aleyhine dönecek şekilde olduğunda o kişi soruya cevap vermek yerine, konuyu başka bir alana taşırsa, başka bir deyişle cevabı saptırırsa buna *hayde* denir. Bısr'ın soru karşısında yaptığı da bundan başka bir şey değildir. Bısr, sonucu gördüğü için buna kendini mecbur hissetmiştir. Çünkü Kinanî'ye göre Bısr, "Allah'ın ilmi mahlûktur" derse, O'nu mahlûkatına benzeteceği için küfre girer, "mahlûk değildir" derse, bu defa da daha önceden beri savuna geldiği düşüncelerle çelişkiye düşer.⁵⁰ Bu nedenle Bısr, direkt cevap vermektan kaçınarak Allah'ın cahil olmadığını ifade etmiştir.⁵¹ Kinanî'ye göre, sorunun direk cevabı bu olmamakla birlikte, aslında cehaletin nefyedilmesi, ilmin ispat edilmesi olarak değerlendirilebilir.⁵² Nitekim ona göre, Allah'ın ilmi, mahlûk değildir. Aynı şekilde Allah'ın kelâmı da bütün mahlûkatın dışında olup, mahlûkata dâhil değildir.

53

Tartışma esnasında halife Me'mun'un, araya girerek Kinanî'ye; "*Allah âlim midir?*" sorusunu yönelttiğini, Kinanî'nin ise "*evet*" cevabını verdiğini görmekteyiz. Me'mun, yine "*Allah'ın ilmi var mıdır?*" diye sormakta, Kinanî, "*evet*" yanıtını vermektedir. Me'mun; "*Allah, işitici ve görücü müdür?*" diye sormakta, Kinanî, "*evet*" yanıtını vermektedir. Me'mun; "*Allah'ın işitme ve görme duygusu var mıdır?*" diye sormakta, Kinanî ise, "*hayır*" yanıtını vermektedir.⁵⁴ Çünkü Kinanî'ye göre; Allah, kendisinin ilim sahibi olduğunu, ilmi olduğunu bize bizzat kendisi haber vermektedir. O nedenle Allah'ın bizzat kendisinin haber verdiği gibi bir ilmi vardır. Nitekim Allah, "*O, görüleni de görülmeyeni de bilendir*"⁵⁵ buyurmaktadır. Bu doğrultuda Kinanî de O'nun, kendisinin haber verdiği gibi âlim olduğunu ifade etmektedir. Allah, insanlara kendisinin işitici ve görücü olduğunu haber vermekte, Kinanî de, O'nun kitabında haber verdiği gibi, işiten ve gören olduğunu ifade etmektedir. Allah, kitabında kendisiyle ilgili görme ve işitme organı olduğundan söz etmemektedir. O, kitabında bu konuda sükûtu tercih etmektedir. Kinanî de bu doğrultuda, Allah'ın gözü ve kulağı olduğunu söylememektedir.⁵⁶

49 Kinanî, *el-Hayde*, 27, 29.50 Kinanî, *el-Hayde*, 30.51 Kinanî, *el-Hayde*, 27, 29.52 Kinanî, *el-Hayde*, 30.53 Kinanî, *el-Hayde*, 30.54 Kinanî, *el-Hayde*, 31.

55 23. Mû'minûn/92; 64. Tegâbun/18.

56 Kinanî, *el-Hayde*, 31.

Allah'ın ilminin var olduğunu kabul eden Kinanî'ye, Bişr'in; Allah'ın ilminin ne olduğu ve ne anlama geldiği sorusunu yönelttiğini görmekteyiz. Kinanî'ye göre, bu sorunun cevabı şudur; Allah, ilim ve marifette eşsizdir. Allah, ilminin mahiyetini ne bir mukarreb meleğe, ne bir peygambere bildirmiş; tersine onu bütün mahlûkattan gizlemiştir. Önceden O'nun ilminin ne olduğunu kimse bilemediği gibi, bundan sonra da kimse bilemeyecektir. Çünkü O'nun ilmi, yaratıklarından herhangi birisinin onu bilmesinden çok daha büyük ve yücedir.⁵⁷ Bişr'in sorusu karşısında Kinanî'nin verdiği bu cevabın Bişr'i tatmin etmediğini, hatta cerbeze yaparak bu cevabı Kinanî'nin hayde'si olarak yorumlandığını, hayde konusunda artık birbirlerinin eşit olduğunu ileri sürdüğünü görmekteyiz. Bu yaklaşıma Kinanî'nin itirazı vardır. Çünkü Kinanî'ye göre; Bişr, bu sorusuyla Allah'ın yasakladığı bir konuda konuşmasını, dolayısıyla şeytanın arzusunu yerine getirmesini talep etmektedir. Hâlbuki Allah insanlara, kendisi hakkında bilmedikleri konuda konuşmalarını yasaklamış, Şeytan ise, konuşmalarını emretmiştir.⁵⁸ Bişr'in yanlışlığını göstermek için tartışma üslubuna dönen Kinanî, ona "*Allah, her şeyin yaratıcısıdır*"⁵⁹ ayetini okuyarak, buradaki "*şey*" kelimesinin her şeyi kapsayıp-kapsamadığını sordu. Soru karşısında Bişr'in cevabı "*evet*" oldu. Bunun üzerine Kinanî, "*Seni(Musa), kendim için seçip yetiştirdim*"⁶⁰, "*Allah sizi kendisinden sakınmaya çağırır...*"⁶¹, "*...Rabbiniz rahmeti kendi üzerine yazmıştır...*"⁶², "*... Sen benim içimde olanı bilirsin ama ben senin Zât'ında olanı bilemem...*"⁶³ ayetlerini okuduktan sonra Allah'ın kitabında pek çok yerde, kendisinin bir "nefs"i olduğunun vurgulandığını ifade etti. Bu bilginin akabinden de Bişr'e, Allah'ın bir nefsi olduğunu kabul edip-etmediğini sordu. Buna Bişr'in cevabı "*evet*" şeklinde oldu. Bu "*evet*" cevabını alan Kinanî, bu cevabı halife Me'mun'a da onaylatmak suretiyle, konu çerçevesinde Bişr'e karşı esas sorularını yöneltmeye başladı.⁶⁴ Kinanî, Allah; "*her nefis ölümü tadacaktır...*"⁶⁵ buyuruyor. "Ey Bişr! Allah'ın nefsinin de ölümü tadacak olan nefslere dâhil olduğunu kabul ediyor musun?" diye sordu. Bu soru karşısında şaşkınlığını gizleyemeyen Bişr, "*Allah'a sığınırım! Allah'a sığınırım!*" diye yüksek sesle karşılık verdi.⁶⁶ Bu duruma sessiz kalmayan Kinanî de sesini yükselterek; Allah'ın nefsi ölümlü şeylere dâhil olmadığı gibi, kelâmının mahlûkata dâhil edilmesinden asıl ben Allah'a sığınırım, şeklinde karşılık verdi. Bişr, "*eğer Allah'ın nefsi Allah'tan başka veya bizzat Allah ise o zaman bu (ölümü tadacak olan) nefslere dâhil değildir*" şeklinde bir izah yapma ihtiyacı hissetti. Bunun üzerine Kinanî, Allah'ın ilminin mahiyetinin ne olduğu sorusu

57 Kinanî, *el-Hayde*, 31; Esen, *Kelâmullah Tartışmaları*, 71.

58 Kinanî, *el-Hayde*, 32-33.

59 6. Enam/102.

60 20. Tâhâ/41.

61 3. Al-i İmran/28.

62 6. En'am/54.

63 5. Maide/116.

64 Kinanî, *el-Hayde*, 38.

65 3. Al-i İmran/185.

66 Kinanî, *el-Hayde*, 38.

karşısında verdiği cevapla ilgili olarak hayde'ye nispet edilmesi durumunu anımsatırcasına, Allah'ın bildirdiği hakkında konuşup, gizlediği ilmi hakkında ise sustuğuna dikkat çekti.⁶⁷ Kinanî'nin bu yaklaşımları karşısında zor durumda kalan Bişr'in ona yönelerek; "*sen inatçı bir adamsın, bunun haricinde sana söyleyecek sözüm yoktur*" dediğini görmekteyiz.⁶⁸

Tartışmanın bu aşamasında Me'mun'un, Kinanî'yi onaylayan ve destekleyen sözlerinin arkasından başka bir konuya geçmelerini talep ettiğini, bu şekilde de tartışmanın üzerinde yoğunlaştığı üçüncü temel noktanın gündeme geldiğini görmekteyiz. Bu, Bişr'in kendi görüşleri açısından en sağlam delil olarak gördüğü, bu nedenle de en sona bıraktığı, daha sonraki süreçte Mihne hadiselerinin başlatılmasında ve Kur'an'ın mahlûk olduğunun dayatılmasında en temel argüman olarak sunulan; "*Biz, onu düşünüp anlayasınız diye Arapça bir Kur'an yaptık (ce'alnâhu)*"⁶⁹ ayetidir. Bu ayetle ilgili söz alan Kinanî, burada Kur'an'ın mahlûk olduğuna dair delilin ne olduğunu sordu. Bişr'e göre, bu ayetteki "ce'alnâ" kelimesinin anlamı "haleknâ" (onu biz yarattık) şeklindedir. O yüzden Bişr'e göre bu ayet, Kur'an'ın mahluk olduğunun en sağlam delilidir. Oysa Kinanî'ye göre bu yaklaşım, Bişr'in sadece bir yorumudur. Yoruma dayanılması itibariyle de tartışmanın bu noktasında, başta belirlenen tartışma usûlünün dışına çıkılmaktadır. Çünkü ifade edildiği gibi, nassın kendisi delil olarak sunulmamakta, aksine nass üzerinden tevil ve yorum yapılmak suretiyle konu delillendirilmeye çalışılmaktadır.⁷⁰

Bişr'in verdiği "haleknâ" (onu biz yarattık) anlamının uygun olmadığına dikkat çeken Kinanî, halife Me'mun'a yönelerek, halifenin Arap olduğunun, Arapçayı iyi bildiğini, dolayısıyla Arapça ibarelerle neyin kastedildiğini kavradığını, oysa Bişr'in Arap olmaması nedeniyle nassları Allah'ın maksadının dışında farklı tevillerle yorumladığı, bu şekilde de anlamını bozarak konuları tahrif ettiğini ifade etmektedir. Bu doğrultuda da Bişr'in, insanları küfre götürdüğünü ileri sürmektedir.⁷¹ Hatta Bişr'in yanılığını ortaya koyabilmek adına Kinanî'nin, *ce'ale* ve *haleka* fiillerinin aynı anlamda olup-olmadığını Bişr'e tekrar sorduğunu görmekteyiz. Bu soru karşısında Bişr'in tavrı, zikri geçen iki kelime arasında herhangi bir farkın olmadığı, birbirlerinin yerine kullanıldığı şeklindedir.⁷² Bu açıklamaya itiraz eden Kinanî, Bişr'den iddialarını delillendirmesini istedi. Hatta Bişr'in düşüncelerini kayıt altına aldirtmak gayesiyle bir takım sorular sordu. Bunlardan ilki, "*Biz, onu düşünüp anlayasınız diye Arapça bir Kur'an yaptık (ce'alnâhu)*" ayetinin *haleknâhu* (yarattık) şeklinde olduğunu iddia edip-etmediğidir. Bişr'in cevabı, tartışmanın başından beri gelen zihinsel süreç doğrultusunda kendinden gayet emin bir şekilde "evet" tir. Hatta Bişr, bunu böyle

67 Kinanî, *el-Hayde*, 38.

68 Kinanî, *el-Hayde*, 38.

69 43. Zuhruf/3.

70 Kinanî, *el-Hayde*, 41.

71 Kinanî, *el-Hayde*, 41-42.

72 Kinanî, *el-Hayde*, 43.

kabul ettiğini ve hep de böyle kabul etmeye devam edeceğini bildirmektedir. Bunun üzerine Kinanî, Allah'ın Kur'anı tek başına mı, yoksa başkalarının da iştirakiyle mi yarattığını sordu. Bişr ise, Allah'ın Kur'an'ı tek başına yarattığını ifade etti. Yine Kinanî, Kur'an'ı Allah'dan başka birinin yarattığını iddia eden kişinin durumunu sordu. Bişr ise, bu iddiada bulunan kişinin küfür içerisinde olduğunu ileri sürdü. Bu düşünceyi tasdik eden Kinanî, Tevratı yahudilerin yarattığını iddia eden kişinin durumunu sordu. Bişr, bu iddia sahibinin de kâfir olduğunu ileri sürdü. Bunu da tasdik eden Kinanî, "*İnsanlar, Allah'ı yarattı; Allah ise bunu kitabında haber vermektedir*" diyen bir kişinin mümin mi, yoksa kâfir mi? olduğunu sordu. Bu soruya da Bişr'in cevabı tereddüdsüz "*kâfirdir*" şeklinde oldu. Yine Kinanî Bişr'e, Allah'ın her şeyin yaratıcısı olup-olmadığını sordu. Bişr de "*evet Allah her şeyin yaratıcısıdır*" yanıtını verdi. Bütün her şeyin yaratılmasında Allah'a ortaklık edenlerin olup-olmadığını soran Kinanî'ye de Bişr, "*hayır*" cevabını verdi. Bu cevabı da tasdik eden Kinanî, eşyanın yaratılması hususunda Ademoğlunun Allah'a ortaklık ettiğini iddia eden kişinin durumunu sordu. Bişr, bu kişinin de kâfir olduğunu ifade etti. Kinanî, onun bu cevabını da tasdik ederek, ona iştirak etti.⁷³

Görülen o ki, Kinanî, bu soruları Bişr'e sormakla aslında Bişr'in zihinsel zeminini tesbit etmeye çalıştığı gibi, fikir sistemi içerisindeki tutarsızlık ve çelişkilerini de bariz bir şekilde ortaya koymayı hedeflemektedir. Nitekim sorduğu bu soruların akabinden Kinanî; "*Ahidleştiğiniz zaman Allah'ın ahdini yerine getirin, Allah'ı kendinize kefil kılarak sağlama bağladığınız yeminleri bozmayın. Allah yaptıklarınızı şüphesiz bilir*"⁷⁴ ayetinde geçen (Allah'ı kendinize kefil kılarak) "*ce'altümullahe*" kelimesinin, Bişr'in mantık sistemine göre, "*halektümullahe*" şeklinde anlaşılması gerektiğini, oysa bu şekilde kabul etmenin Bişr'e göre de küfür olacağını bildirdi. Çünkü Bişr de insanoğlunun, Allah'ın yaratıcısı olduğunu iddia eden kişinin tereddütsüz bir şekilde kâfir olduğunu ifade etmişti.⁷⁵ Yine aynı şekilde Kinanî; "*Yeminleriniz sebebiyle Allah'ın adını ... engel yapmayın*"⁷⁶ ayetinde geçen (*velâ Tec'alu'llahe-yapmayın*) kelimesinin Bişr'in mantık örgüsüne göre, (*vela Tehluku'llahe-yaratmayın*) şeklinde algılanması gerektiğini, oysa bunu kabul eden kişinin, Bişr'e göre de küfürde olduğunu ifade etti.⁷⁷ Yine benzer şekilde Kinanî; "*...Kızları Allah'a nisbet ederler (yec'alûne)...*"⁷⁸ ayetinin Bişr'e göre, (*...yehlükûne-yaratırlar...*) manasında olması gerektiğini, oysa bunu kabul etmenin Bişr'e göre de küfür olduğunu bildirdi.⁷⁹ Yine benzer bir şekilde Kinanî; "*Yolundan saptırmak için Allah'a eşler uydurdular (ce'alû)...*"⁸⁰ ayetindeki "*ce'alu'llahe*" lafzını Bişr'in iddiasına göre,

73 Kinanî, *el-Hayde*, 44.

74 16. Nahl/91.

75 Kinanî, *el-Hayde*, 44.

76 2. Bakara/224.

77 Kinanî, *el-Hayde*, 44.

78 16. Nahl/57.

79 Kinanî, *el-Hayde*, 45.

80 14. İbrahim/30.

"*haleku'llahe endâden-Allah'ı eşler olarak yarattılar*" şeklinde anlamak gerekeceğini, bunun ise, Bişr'e göre de küfür olacağını ifade etti.⁸¹ Yine aynı şekilde Kinanî; "*Tuttular cinleri Allah'a ortak yaptılar...*"⁸² ayetini hatırlattı. Oysa Bişr'e göre bu ayetteki "*ce'alu'llahe*" lafzını "*halekû-yarattılar*" şeklinde anlamak gerekir ki, bu da yine Bişr'e göre küfürdür.⁸³ Yine Kinanî, "*Allah'a ortak yaptılar. De ki, Onları isimlendirin...*"⁸⁴ ayetindeki "*ce'alû*" lafzının Bişr'in iddiası doğrultusunda "*halekû*" şeklinde anlaşılması gerekeceğini, bunun ise Bişr'e göre de küfür olacağını ifade etti.⁸⁵ Yine Kinanî'ye göre, başka bir ayette Allah; "*...Allah onlara iyi, güzel bir çocuk verince, Allah'ın kendilerine verdiği şeyde O'na her ikisi de ortaklar koşmaya başladılar*"⁸⁶ buyurmaktadır. Bu ayette geçen "*ce'alâ lehû şürekâe*" lafzını Bişr'in iddiasına göre, "*halekâ lehû şürekâe*" şeklinde anlamak gerekir.⁸⁷ Yine; "*Rahman'ın kulları olan melekleri, dişiler saydılar (ce'alû). Onların yaratılışına tanık mıydılar? Tanıklıkları yazılacak ve sorguya çekilecekler*"⁸⁸ ayetini ve "*Tıpkı o bölücülere indirdiğimiz (azap) gibi ki, onlar Kur'an'ı bölük bölük ettiler*"⁸⁹ ayetindeki "*ce'alû*" fiillerini Bişr'in iddiasına göre "*halekû*" şeklinde anlamak gerekeceğine dikkat çeken Kinanî, bu şekildeki anlamaların Bişr'e göre de küfür olacağını bildirdi.⁹⁰ Yine Kinanî, "*... De ki; öyleyse Musa'nın, insanlara bir ışık ve yol gösterici olarak getirdiği, -ki siz onu parça parça kağıtlar haline getirip (tec'alûnehû) gösteriyorsunuz. Çoğunu da gizliyorsunuz...*"⁹¹ ayetini zikrederek bu ayet, Bişr'in iddiası doğrultusunda anlaşıldığında Tevratı Yahudilerin yarattığı şeklinde bir netice ortaya çıkacağını, oysa bunun da Bişr'e göre küfür olacağını bildirdi.⁹² Kinanî tarafından verilen bütün bu örnekler, *ce'ale* ve *haleka* fiillerinin birbirlerinin yerlerine kullanılmayacağını, aksi takdirde Bişr'in bile kabul etmeyeceği neticeler doğuracağını göstermek içindir. Burada dikkat çeken nokta, Kinanî'nin oldukça hazırlıklı bir şekilde, sorularla önce Bişr'i sınırladığı, daha sonra da Bişr'in bu sorulara verdiği cevaplarla, yine onun düşünce sisteminin ve iddialarının geçersizliğini ortaya koymaya çalıştığıdır. Kinanî, aslında bu şekilde, Bişr'in dayandığı en sağlam gözüken delilin bile onun iddiası açısından ne kadar dayanıksız olduğunu göstermenin gayreti içindedir.

Kinanî'nin ortaya koyduğu deliller bağlamında halife Me'mun'un, Kinanî'nin görüşlerini kabul ettiğini, ona destek verdiğini hatta Bişr'in, bu konuda akletmediğini, hiçbir şey bilmediğini, görüşlerinden dolayı da farkında olmaksızın küfre girdi-

81 Kinanî, *el-Hayde*, 45.

82 6. En'am/100.

83 Kinanî, *el-Hayde*, 45.

84 13. Ra'd/33

85 Kinanî, *el-Hayde*, 45.

86 13. Ra'd/33.

87 Kinanî, *el-Hayde*, 46.

88 43. Zuhruf/19.

89 15. Hicr/90-91.

90 Kinanî, *el-Hayde*, 46.

91 6. En'am/91.

92 Kinanî, *el-Hayde*, 46; Esen, *Kelâmullah Tartışmaları*, 86-88.

ğini ifade ettiğini görmekteyiz.⁹³ Bu delillerle yetinmeyen Kinanî, yine Bişr'in düşüncelerinde ne kadar büyük yanlışlıklar içerisinde olduğunu göstermeye devam etmek için halife Me'mun'un da onayıyla başka ayetlerden deliller getirmektedir. Buna göre, Allah Teala; "*Allah ile beraber başka ilah edinme (lâ tec'al), yoksa kınanmış ve yalnızlığa itilmiş olarak kalırsın*"⁹⁴. Başka bir ayette "*Allah ile birlikte başka ilah edinme (lâ tec'al). Sonra kınanmış ve Allah'ın rahmetinden kovulmuş olarak cehenneme atılırsın*"⁹⁵ buyurmaktadır. Bişr'in yaklaşımına göre, (*lâ tec'al*) kelimesini (*lâ tehlûk*) şeklinde anlamak gerekir ki, o takdirde 'Allah ile beraber başka Tanrı yaratma' gibi, açıktan küfre götüren oldukça yanlış bir sonuç ortaya çıkar. Yine Yüce Allah Peygamberine; "*Eli sıkı olma...*"⁹⁶ buyurmaktadır. Bişr'in iddiası doğrultusunda; "*lâ tec'al*" kelimesine "*lâ tehlûk*" anlamı verildiği takdirde, "elini yaratma" gibi bir anlam çıkar. Sanki Allah onu eli olmayan bir peygamber olarak göndermiş de, peygamberliğinden sonra ona böyle hitap ediyor.⁹⁷ Yine Allah, Musa ve Firavun kıssasında Firavun'un diliyle; "*...seni mutlaka zindanlık-lardan yapacağım*"⁹⁸ buyurmaktadır. Bişr'in iddiası doğrultusunda bu ayet anlaşılacak olursa, Allah, Musa (a.s)'ı peygamber olarak gönderdiği halde, Firavun, Musa (a.s)'a "seni mutlaka yaratacağım" demiş olması gerekir. Oysa bundan daha çirkin söz olamaz.⁹⁹ Yine Allah; "*... Biz onu sana tekrar vereceğiz ve onu peygamberlerden yapacağız*"¹⁰⁰ buyurmaktadır. Bişr'in mantığıyla hareket edilecek olursa; "biz onu peygamberlerden yaratacağız" gibi bir anlam çıkmaktadır.¹⁰¹ Bu da yanlıştır. Yine Allah, "*Aranızda peygamberi çağırma, sizin birbirinize çağırmanıza eş tutmayın*"¹⁰² buyurmaktadır. Bişr'e göre, buradaki "*lâ tec'alû*" yerine, "*lâ tehlûkû duâe'r-Resûli*" demek gerekir ki, bu da yanlıştır.¹⁰³ Yine Allah, "*Onları önderler yapalım (ve nec'alehüm), Onları ötekilere mirasçı kılalım (ve nec'alehüm)*"¹⁰⁴ buyurmaktadır. Allah, onları yarattıktan sonra bu vadini yapmaktadır. Bişr'in iddiası doğrultusunda anlayacak olursak, Allah onlara ihsan etmeyi ve onları yaratmayı vaat etmektedir, gibi bir anlam çıkar.¹⁰⁵ Yine Allah, "*Ey Davud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık...*"¹⁰⁶ buyurmaktadır. Allah, Davud'u yarattıktan ve o da Allah yolunda düşmanlarıyla savaşarak Câlût'u öldürdükten sonra Allah onu halife yapacağını söylüyor. Bişr'e

93 Kinanî, *el-Hayde*, 45-46.

94 17. İsra/22.

95 17. İsra/39.

96 17. İsra/29.

97 Kinanî, *el-Hayde*, 46.

98 26. Şuara/29.

99 Kinanî, *el-Hayde*, 47.

100 28. Kasas/7.

101 Kinanî, *el-Hayde*, 47-48.

102 24. Nur/63.

103 Kinanî, *el-Hayde*, 48.

104 28. Kasas/5.

105 Kinanî, *el-Hayde*, 48.

106 38. Sâd/26.

göre bu ayette Allah; "Biz seni yeryüzünde halife olarak yarattık..." demektir.¹⁰⁷ Yine Allah, İbrahim ve İsmail (a.s)'den haber verirken onların diliyle "*Rabbimiz bizi sana teslim olanlardan yap (vec'alnâ)...*"¹⁰⁸ buyurmaktadır. Bişr'in iddiasına göre, İbrahim ile İsmail mahlûk oldukları halde Allah'a dua etmektedirler. Ayrıca Allah, "*Allah, bahîre, sâibe, vasîle ve hâm diye bir şey yapmamıştır...*"¹⁰⁹ buyurmaktadır. Bunu yapanları yalanlamak için Allah bu şekilde bir şey yapmadığını haber vermektedir. Bişr'in iddiasına göre ise, "Allah, bahîre, sâibe, vasîle ve hâm diye bir şey yaratmamıştır." Onları Allah'dan ayrı olarak, kâfir yaratmıştır. Görüldüğü gibi, Bişr'in iddiası doğrultusunda "*ce'ale*" kelimesine "*haleka*" anlamı verildiği zaman, Bişr'in bile kabul etmesi mümkün olmayan, insanı küfre götüren sonuçlar çıkmaktadır.¹¹⁰ Buradan çıkan netice, "*ce'ale*" kelimesi yerine "*haleka*" nın kullanılabileceğini iddia etmek doğru değildir. Dolayısıyla, "*Biz, onu düşünüp anlayasınız diye Arapça bir Kur'an yaptık (ce'alnâhu)*"¹¹¹ ayetine sığınarak Kur'an'ın mahlûk olduğunu iddia etmek mümkün gözükmemektedir.

Bu deliller karşısında Kinanî'nin görüşlerine önceden olduğu gibi, yine destek veren Me'mun, konunun aydınlığa kavuşması ve bütün şüphelerin ortadan kaldırılması için Kinanî'ye, "*ce'ale*" fiilinin Arap dilindeki anlamlarını, bu fiille Allah'ın ne kastettiğini; bu fiilin mahlûk ve gayri mahlûk olanını; Arapların bu fiille dillerinde nasıl muamele yaptıklarını sormaktadır. Bu soruya karşılık Kinanî'nin cevabı; "*ce'ale*" kelimesinin Araplarda muhtemel iki anlamı olduğu şeklindedir. Birincisine göre; "*haleka*" (yarattı); ikincisine göre ise, "*seyyere-tasyîr*" (yapmak, dönüştürmek, bir hâle sokmak) anlamındadır.¹¹²

"*Ce'ale*"nin birinci anlamı olan ve "*Haleka*" (yarattı) manasına gelenini; Allah, mufassal, belirgin, ayrıntılı bir söz yapmıştır. O, bu dili bilen insanlar tarafından aşikârdır. Mufassal söz, dinleyenin zihninde farklı anlamlara meydan vermez. Örnek olarak; "*Hamd olsun o Allah'a ki, gökleri ve yeri yarattı (haleka); karanlıkları ve aydınlığı da var etti (ce'ale)*"¹¹³ ayeti gösterilebilir. Burada (*ce'ale*) ve (*haleka*) aynı anlamda kullanılmıştır. Çünkü Allah onu mufassal söz olarak indirdiği için Allah'ın yaratmayı murat ettiği bilinmektedir. Yine Allah; "... ve eşlerinizden size oğullar ve torunlar yarattı (*ce'ale*)"¹¹⁴ buyurmaktadır. Burada da söz mufassaldır ve "*ce'ale*" fiili bu ayette Araplara göre, "*haleka*" anlamındadır. Yine Allah, "... Sizin için işitme duyusu, gözler ve gönüller yarattı (*ce'ale*)"¹¹⁵ buyurmaktadır. Bu söz de mufassal olduğu için Allah'ın orada "*ce'ale*" fiilini "*haleka*" anlamına kullandığını Araplar bil-

107 Kinanî, *el-Hayde*, 48.

108 2. Bakara/128.

109 5. Maide/103.

110 Kinanî, *el-Hayde*, 48.

111 43. Zuhuruf/3.

112 Kinanî, *el-Hayde*, 48.

113 6. En'am/1.

114 16. Nahl/72.

115 16. Nahl/78.

mektedirler.¹¹⁶

"Ce'ale"nin ikinci anlamı olan ve "seyyere-tasyîl" (yapmak, dönüştürmek, bir hâle sokmak) manasına gelenini; Allah, muvassal (ilintili) söz olarak indirmiştir. Allah'ın onunla ne kastettiği bilinsin diye bu kelime kendisinden sonraki kelime ile ilişkilendirilir. Bu söz bir diğer sözle ilişkilendirilmeden bırakılırsa, dinleyen kişi neyin kastedildiğini bilemez. Örnek olarak, "Ey Dâvud! Biz seni yeryüzünde halife yaptık..."¹¹⁷ ayeti gösterilebilir. Eğer Allah onu yeryüzünde halife ile ilişkilendirilmeden "innâ ce'alnâke" deseydi o zaman Dâvud, Allah'ın kendisine ne ile hitap ettiğini bilemezdi. Çünkü kendisi yaratılmış olduğu halde Allah ona hitap etmektedir. "Ce'ale" kelimesi, halife ile ilişkilendirilince Dâvud, Allah'ın sözünden muradının ne olduğunu anlamıştır.¹¹⁸

Bu örnekleri artıran Kinanî, Allah'ın, Kur'an'ı Arapların diliyle indirdiğine, onların anladıkları dille onlara hitap ettiğine dikkat çekmekte ve arada esas ihtilaf mevzuu olan "Biz, onu düşünüp anlayasınız diye Arapça bir Kur'an yaptık (cealnâhu)"¹¹⁹ ayetine dikkat çekmektedir. Kinanî'ye göre, eğer bu ayet muvassal (ilintili) söz olursa "innallâhe ce'alehu Kur'anen Arabiyyen (Allah onu Arapça bir Kur'an yaptı)"nın anlamı "innallâhe sayyerehû Kur'anen Arabiyyen (Allah onu Arapça bir Kur'an yaptı)" olur. Eğer bu ayet mufassal bir söz ise, o zaman Bısr'in iddia ettiği gibi, "İnnellâhe halekahû Kur'anen Arabiyyen (Allah onu Arapça bir Kur'an yarattı)" şeklinde olur ki, Arap dilinin inceliklerini bilen kimse bunu söylemez.¹²⁰

Kinanî, el-Hayde de, Bısr ile yaptığı bu tartışmanın nassa bağlılığı açısından Bısr'i zora soktuğunu, bu sebeple de Bısr'in, nazar ve kıyas yoluyla tartışmak istediğini haber vermektedir. Buna göre Kinanî, Bısr'e; "Allah, kelâmını yaratmış mıdır?" diye sormakta, O ise, "Ben, Allah Kur'an'ı yaratmıştır, diyorum" demektedir. Kinanî'ye göre, bu söz şu üç neticeden biri ile ilgilidir. Allah Kelâmını ya kendi nefsinde yaratmıştır veya başkasında yaratmıştır ya da Allah onu (kelâmını) kendi Nefsiyle ve Zâtıyla kâim olarak yaratmıştır. Bu üç durumdan hangisinin doğru olduğunu Bısr'e soran Kinanî, "Ben, Allah kelâmının mahlûk (yaratılmış) olduğunu ve Allah'ın onu, diğer eşyayı yarattığı gibi yarattığını söylüyorum" cevabını almıştır. Bu cevabın kaçamak olduğunu düşünen Kinanî, Bısr'den başka bir cevap da alamamıştır. Oysa Kinanî'ye göre, eğer Allah, kelâmını kendi nefsinde yarattı, denirse, bu bâtildir. Çünkü Allah, hâdis (sonradan olan) olan mahlûkâta mahal olmaz. Eğer Allah, kelâmını kendi nefsinde başkasında yarattı, denirse, bu da küfürdür. Çünkü bu durumda Allah'ın kendinden başkasında yarattığı her kelâm, Allah'ın kelâmı olur ki, Allah bundan münezzehtir. Eğer, Allah, kelâmını nefsiyle ve Zâtıyla kâim olarak

116 Kinanî, el-Hayde, 48.

117 38. Sâd/26.

118 Kinanî, el-Hayde, 49.

119 43. Zuhuf/3.

120 Kinanî, el-Hayde, 51.

yaratmıştır, denirse, bu da bâtil ve muhaldir. Çünkü mürîd olmadan irade, âlim olmadan ilim ve kâdir olmadan kudret olmadığı gibi, mütekellim olmadan da kelâm olmaz. Dolayısıyla Kinanî'ye göre, bu deliller de Kur'an'ın mahlûk olmadığını aklen göstermektedir.¹²¹ Ayrıca Allah, kitabında insanı yarattığını, on sekiz yerde bildirmekte ve onların her birinde insanı kendisinin yarattığını haber vermektedir. Kur'an'ı zikrettiği elli dört yerde ise, Kur'an'ın yaratıldığından bahsetmemektedir. Allah, kitabında bir ayette insan ile Kur'an'ı bir arada zikretmekte ve insanın yaratılmış olduğunu bildirmesine rağmen, Kur'an'ın yaratılmış olduğunu nefyetmektedir. Nitekim Allah; "*Rahman olan Allah Kur'an'ı öğretti. İnsanı yarattı. Ona beyanı öğretti*"¹²² buyurmaktadır. Böylece Allah, Kur'an ile insan arasında bir ayırım yapmaktadır. Eğer Kur'an mahlûk olsaydı, Allah, insanı yarattığını bildirirken, Kur'an'ı yaratılma eyleminin dışında tutmazdı. Görüldüğü gibi, bütün bu deliller göz önünde bulundurulduğunda, Kur'an'ın mahlûk olduğu yönündeki iddia geçerliliğini kendiliğinden kaybetmektedir.¹²³ Bu şekilde Kinanî, Bışr karşısında Kur'an'ın mahlûk olduğu yönündeki iddiasını önce naklen, sonra da aklen çürütmüş, gözükmemektedir.

Halife Me'mun'un huzurunda Kinanî'nin ortaya koyduğu bu tartışma performansı Me'mun'un takdir ve teveccühünü kazanmış olmalı ki, halife, Kinanî'yi on bin dirhemle ödüllendirdi.¹²⁴ Bu tartışma muhtemelen 208/824'te gerçekleşti.¹²⁵ Tartışmanın etkilerinin daha sonraki süreçte de devam ettiği görülmektedir. Hatta burada dikkat çeken nokta, halku'l-Kur'an meselesinin tartışma boyutunun ötesinde siyasallaşma sürecine girdiği ve gelişen süreçte Kinanî'nin görüşleri ve savunmaları doğrultusunda değil de, bunun aksine Bışr'ın görüşleri doğrultusunda gelişme göstermesi ve siyasallaşmasıdır. Nitekim bahsi geçen tartışmanın üzerinden geçen yaklaşık dört yıl sonra 212/827 yılında Me'mun, Kur'an'ın mahlûk olduğuna inandığını resmen ilan etse ve 218/833'te de bu konuyu devlet politikası haline getirirse de, aslında herhangi bir fikri üstün tutmamayı devleti yönetme siyaseti olarak benimseyen bir devlet adamı için şaşırtıcı bir durum arz etmese gerektir.¹²⁶

Zikri geçen tartışmayı bize aktaran eser, tartışmada taraf olan Kinanî'ye nispet edilmesi nedeniyle bir takım şüpheleri içinde barındırır da, eserde Kinanî'nin konuya oldukça hâkim oluşu, Bışr'ı sualleriyle cevapsız bırakışı ve gelişen tarihi süreçle birlikte bir paradoksu içinde barındırır da Me'mun'a tesir edişi, tartışmada en dikkat çeken yanlardandır.

121 Kinanî, *el-Hayde*, 61-62.

122 55. rahman/1-4.

123 Bkz., Kinanî, *el-Hayde*, 65; Esen, *Kelâmullah Tartışmaları*, 108.

124 Kinanî, *el-Hayde*, 65.

125 Watt, *Teşekkül Devri*, 349.

126 Bkz., Aydınlı, "*Kur'an'ın Yaratılmışlığı*" Meselesi ve Mu'tezile'nin Tarihi Seyrindeki Yeri I", Dini Araştırmalar Der., c.III, sayı. IX, s. 59.

3. SONUÇ

İnsanlık tarihi boyunca dinî duygu ve düşüncenin tamamen devre dışı kaldığı bir dönem mevcut değildir. İnsanlar, belki yaratılışlarının gereği olarak hak veya bâtil bir dîne inanma, boyun eğme ihtiyacını, beşerî bir zaruret olarak hep hissettiler. Bunun tabiî neticesi olarak da dinin temel ilkelerinin taşıyıcıları olan ilâhî kitaplar, insanlar katındaki etkinlik ve aşkınlıklarını daima muhafaza ettiler. Bu durum, insanların onları anlama arzusunun yanında, aşkın ve ilâhî olanı kavrama isteğini de ortaya çıkardı. İşte bu istek, tarih boyunca hemen hemen bütün ilâhî dinlerin kutsal kitaplarının çeşitli açılardan irdelenme ve anlaşılma çabalarını beraberinde getirdi. Son ilâhî dinin kutsal kitabı olan Kur'an da bu çerçevede anlaşılma ameliyesi ile karşı karşıya kaldı. Onun mahluk olup-olmadığı veya ezeliği problemi de bu çerçevede gündeme gelen konular arasında yerini aldı.

Kur'an'ın mahluk olup-olmadığı meselesi tamamen teolojik bir mesele olmakla birlikte, onu toplumsal yapıyı oluşturan temel dinamiklerden bağımsız addederek algılama çabası içerisine girmek, çözümsüz sonuçları beraberinde getirecektir. Bu itibarla Arap toplumunun sosyal ilişkileri bağlamında konuyu değerlendirmek daha sağlıklı sonuçlara ulaşabilmenin ilk adımını oluşturacaktır. Halku'l-Kur'an meselesinin Müslüman toplumunda tartışılmaya başlanması ve daha sonraki gelişen süreç, bu iddiayı ispatlayan delillerle doludur.

Halife Harun Reşid dönemine kadar gündeme taşınması müşkül olan Halku'l-Kur'an meselesinin, Me'mun'un iktidarı ile birlikte meydana gelen siyasi yapıdaki değişiklikler çerçevesinden hicrî üçüncü asrın ilk yıllarından itibaren açıkça dillendirilmeye başlandığını görmekteyiz. Muhtemelen Kur'an'ın mahluk olduğu yönündeki açık dillendirilişe pek çok kimse karşı duruş sergiledi. Bu karşı duruşu sergileyenlerden biri de şüphesiz Şafii ulemasından, Mekke'li Abdulaziz Kinanî'dir. Kinani, ilk defa ve yüksek sesle halku'l-Kur'an görüşünü dillendirenler arasında yer alan Bîşr el-Merisî'ye karşı Kur'an'ın mahluk olmadığı yönündeki düşüncesini halife Me'mun'un huzurunda ve kararlılıkla savundu. Bu savunusunu daha sonra bir araya getirerek, *el-Hayde* adlı eserin ortaya çıkmasını sağladı. Bu eser, halku'l-Kur'an anlayışı çerçevesinde her iki görüşe sahip kimselerin delillerini bütün açıklığıyla dile getirmesi açısından büyük bir önem taşımaktadır. Ayrıca bu eserin, tartışmaların yapıldığı döneme nispet edilmesi ve konu ile ilgili en eski kaynak olma özelliğine de sahip olması, kıymetini artıran unsurlar arasındadır. Dile getirilen bu tartışmaların akabinden zikredilen konunun siyasallaşma sürecine girmesi ise, *el-Hayde*'yi ve burada zikredilen tartışmayı daha farklı boyutlarda kıymetli kılmaktadır.

el-Hayde'nin anlatımı ve daha sonraki tarihi gelişimin seyri dikkat çekici pek çok unsur içinde barındırmaktadır. Çünkü, tartışmanın taraflarından biri olan Kinanî'ye nispet edilen *el-Hayde*'ye göre, tartışmanın tartışmasız galibi bizzat Kina-

nî'dir. Kinanî, naklî delillerle olduğu gibi, aklî delillerle de Kur'an'ın mahluk olduğu görüşünü bertaraf etmiştir. *el-Hayde'*ye göre, pek çok söyleminden ve sunduğu delillerin mâkûliyetinden dolayı Kinanî, defalarca halifenin takdirini kazandığı gibi, neticede halifeden para ödülü dahî almıştır.

Kinani ile Bişr arasındaki tartışmada dikkat çeken üç temel nokta üzerinde durulduğu görülmektedir. Bu noktalardan en önemlisi, Bişr tarafından dile getirilen "*Biz, onu düşünüp anlayasınız diye Arapça bir Kur'an yaptık (ce'alnâhu)*" ayetidir. Bu ayetteki konuyla ilgili ağırlık noktasını da "ce'ale" kelimesi oluşturmaktadır. Bu kelimenin anlamı üzerinde detayıyla durulduğunu, bu kelimeye "haleka" anlamını vererek kendisine delil yapan Bişr'in görüşlerinin hilafına, bu anlamın verilemeyeceğinin Kinanî tarafından pek çok delille ortaya konulduğunu görmekteyiz. Halife Me'mun da bu konuda Kinanî'nin delillerindeki haklılığını gördüğu için, ona olan övgülerinde cömertliğini esirgemedi. Bütün bunların sonucunda ilginç olan ise, tartışma esnasında varılan neticeye rağmen halku'l-Kur'an meselesinin siyasal iktidarın, politik uygulamalarına malzeme olmasıdır. Bilinmektedir ki, halku'l-Kur'an meselesi, daha sonraki süreçte bizzat Me'mun tarafından siyasallaştırılan bir konu olma özelliğine sahiptir. Böyle bir durumda olayların gelişimi esnasında halifenin, görüşlerine destek verdiği Kinanî'nin argümanları etrafında icraatlar sergilemesi beklenirdi. Oysa o, siyasi tercihini Kinanî'nin savunduğu ve tartışma esnasında destek verdiği görüşler doğrultusunda değil, aksine tartışmada kendi fikrini savunmada aciz durumda gözükken Bişr'in görüşleri istikametinde yaptı. Onun bu şekilde istikamet belirlemesi, halku'l-Kur'an nazariyesini siyasallaştırdığı mektuplarında argümanlarını bu istikamet çerçevesinde oluşturması ve talimatlarını bu doğrultuda vermesi oldukça mânidardır.

Kinani ile Bişr arasında cereyan eden tartışma ile halku'l-Kur'an'ı siyasallaştıran mektuplar arasında yaklaşık on yıllık bir zaman diliminin geçtiği düşünülürse, bu zaman diliminde Me'mun'un, Bişr el-Merisî başta olmak üzere, tamamen mevalî'den olan danışmanlarının etkisi altına girdiği, onlar tarafından bir şekilde ikna edildiği ve halku'l-Kur'an görüşünün ona, bir şekilde benimsetildiği düşünülebilirse de, Me'mun'un siyasal sorumluluk taşıyan biri olması itibariyle dinî argümanları kendi siyasî hesapları uğruna malzeme yaptığı gibi bir düşünce de yadsınamaz. Nitekim gelişen tarihi olaylar bir bütün olarak değerlendirildiği takdirde, bu görüşü destekleyen pek çok malzeme bulunacaktır. Bu malzemelerin ortaya konulmasında da Kinanî ve *el-Hayde'si* şüphesiz en önemli kaynaklar arasındaki yerini koruyarak, materyaller sunacaktır.